

KOŚCIÓŁ W OKOWACH

REPRESJE
WOBEC KOŚCIOŁA
W KRAJACH BLOKU
WSCHODNIEGO

komuniści przeciw religii
po 1944 roku

Pod redakcją
ks. Józefa Mareckiego

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

Publikacja wydana we współpracy Oddziału IPN w Krakowie,
Instytutu Politologii Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej „Ignatianum”

Recenzenci

dr hab. KRYSZYNA DĘBOWSKA

dr hab. MIECZYŚLAW RÓŻAŃSKI

© Wydawnictwo WAM, 2011

© Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

Redaktor naukowy serii *Kościół w okowach*

Ks. dr hab. JÓZEF MARECKI

prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II

Redakcja

PRZEMYSŁAW GRYC

Korekta

RENATA KOMURKA

Projekt okładki

ANDRZEJ SOCHACKI

Zdjęcia na okładce:

strona 1: fot. Lucyna Rotter: fragment wnętrza kolegiaty w Ołyce (obecnie Ukraina)

grzbiec: fot. Filip Musiał: kapliczka w Jabłonicy Polskiej

strona 4: fot. z Archiwum IPN w Krakowie. Na zdjęciu ks. Józef Lelito

ISBN 978-83-7505-756-0

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003

e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY

tel. 12 62 93 254-256 • faks 12 43 03 210

e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA

tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447

faks 12 62 93 261

e.wydawnictwowam.pl

Druk i oprawa

Drukarnia COLONEL-Kraków

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

Część I. Artykuły

Ondrej Podolec Czechosłowackie ustawodawstwo kościelne z 1949 r. i jego stosowanie w praktyce	13
Ivan A. Petranský Represje wobec Kościoła katolickiego na Słowacji (1944-1948)	27
Jaroslav Coranič Represje czechosłowackiego aparatu bezpieczeństwa wobec greckokatolickich wspólnot zakonnych w 1950 r.	43
Peter Borza Represje wobec duchownych na przykładzie bł. bp. Vasil’a Hopki	57
Kamil Kardis Prześladowanie Kościoła na Litwie w latach 1945-1949	73
Włodzimierz Osadczy Kościół katolicki na Ukrainie wobec represji sowieckich	83
Józef Puciłowski OP Narada zaniepokojenia organów wyznaniowych w 1959 r.	93
Maciej Smoliński Sylwetka bp. Zygmunta Choromańskiego w dokumentach organów bezpieczeństwa PRL	111
Józef Marecki Kwestionariusz personalny z Teczki Ewidencji Operacyjnej na Biskupa	131

Część II. Edycje źródłowe

Koniec „odwilży” w sferze wyznaniowej – nieznaną dokument (oprac. Filip Musiał)	145
Referat Urzędu do Spraw Wyznań „Ocena działalności kleru w województwie krakowskim” (oprac. Józef Marecki)	235
Wykaz skrótów	265
Indeks osób	269

Wstęp

Po zakończeniu II wojny światowej Europa Środkowa znalazła się w nowej sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej. Z politycznej mapy kontynentu zniknęły państwa, które z wielkim trudem budowały swoją tożsamość w okresie międzywojennym – Litwa, Łotwa i Estonia zostały wchłonięte przez Związek Radziecki. Znacznym zmianom uległy granice prawie wszystkich środkowoeuropejskich państw, a duże grupy ich obywateli deportowano (w ramach tzw. repatriacji) na obce im tereny. Taki los spotkał Czechów, Słowaków, Polaków, Rosjan, Niemców, Ukraińców i Rusinów, Węgrów, Rumunów, a także inne nacje.

Wielu narodom siłą narzucono niesiony na bagnetach Armii Czerwonej komunizm. Wszak był to system totalitarny, który wraz z niemieckim narodowym socjalizmem doprowadził do wybuchu II wojny światowej, a następnie przyczynił się do unicestwienia milionów ludzkich istnień. Zanim jednak przedstawiciele ZSRR i III Rzeszy podpisali bilateralny pakt, dzieląc Europę na dwie strefy wpływów, komunizm przez przeszło dwadzieścia lat siał polityczne, społeczne i moralne spustoszenie wśród samych Rosjan. Obszar państwa rosyjskiego, pod kierownictwem komunistów – państwa radzieckiego, został zdewastowany gospodarczo. Potężnym i zasobnym w surowce mineralne oraz urodzajną ziemię państwem raz po raz wstrząsały kryzysy ekonomiczne. W miejsce zapowiadanego przez bolszewików dobrobytu pojawił się głód, zniszczono prywatną własność ziemską, przeprowadzając kolektywizację, a władza, która miała spocząć w rękach robotników i chłopów, stała się w rzeczywistości łupem wąskiej grupy politycznych aktywistów. Naruszono odwieczną rosyjską hierarchię wartości – opartą na szacunku do cara i jego rodziny, na więzi rodzinnej i religii. Tę ostatnią uznano za wrogą rozwojowi nowego społeczeństwa, za hasłowe *opium dla ludu*. Prawosławie i inne religie zastąpiono tzw. bezbożnictwem, absurdem niewiary, czyli wiarą w nieistnienie Boga. Naród rosyjski uwolniono od religii, wypowiadając walkę zwłaszcza hierarchii prawosławnej, duchowieństwu, praktykom religijnym, cerkwiom i temu wszystkiemu, co miało związek z przejawami pobożności. Bezbożnictwo stało się osobliwą religią państwa bolszewickiego. Codziennością było burzenie cerkwi, kościołów i domów modlitw, profanacja przedmiotów kultu, naczyń i szat liturgicznych. Duchownym wytaczano procesy sądowe, podczas których oskarżano ich o przeróżne zbrodnie, nadużycia gospodarcze, działalność antypaństwową, demoralizację. Katolikom zarzucano

ponadto kontakt z Watykanem, który uważany był za niebezpieczne centrum szpiegowskie. Sprawy sądowe kończyły drastyczne wyroki – karano śmiercią, długoletnim więzieniem, zesłaniem do obozu pracy.

Aby utrzymać w swych rękach władzę, komuniści sowieccy zbudowali bezwzględny aparat bezpieczeństwa, który przez dziesięciolecia doskonalił metody represji. Jego kolejne wcielenia (WCzK, GPU, NKWD, KGB) chroniły ich interesy, terrorem i strachem wymuszając posłuch oraz lojalność obywateli.

Na ziemi polskie funkcjonariusze NKWD wkroczyli 17 września 1939 r. wraz z Armią Czerwoną. Jako policja polityczna zabezpieczali na podbijanych terenach przejmowanie władzy przez komunistów. Wszelkie przejawy oporu i nieposłuszeństwa były surowo karane. Represjom poddawano całe grupy społeczne: inteligencję, duchowieństwo, ziemiaństwo, urzędników państwowych. Tak jak w ZSRR, tak i na zajmowanych ziemiach wprowadzano urzędowe bezbożnictwo. W latach wojny tolerowano działalność Kościołów i związków wyznaniowych, licząc na ich poparcie w walce z hitlerowcami. W okresie największego zagrożenia militarnego ze strony III Rzeszy sowieccy komuniści, ze Stalinem na czele, zabiegali o poparcie duchowieństwa prawosławnego, zezwalając nawet na prowadzenie nabożeństw w zamkniętych wcześniej cerkwiach. Wielu duchownych przebywających wówczas w więzieniach i na zesłaniu odzyskało wolność.

Pozorna zyczliwość zakończyła się wraz z pokonaniem hitlerowskich Niemiec i powojenną stabilizacją Europy na warunkach sowieckich. W większości krajów Europy Środkowej, w których ZSRR zainstalował marionetkowe rządy, wkrótce po ustaniu działań wojennych przystąpiono najpierw do zdławienia legalnej opozycji i zniszczenia zbrojnego podziemia, a następnie do walki z Kościołem katolickim.

Kilkuletni tryumf hitlerowskiego nazizmu znaczyły obozy koncentracyjne, łapanki, przymusowe *wywózki na roboty*, publiczne egzekucje, nakładane na podbitą ludność kontyngenty, eksterminacja całych grup etnicznych i narodowościowych w imię wyższości jedynej czystej rasy, przesiedlenia, a także inne tragedie wynikające z prowadzenia działań wojennych. Nastanie komunistycznych rządów dla wielu mieszkańców Europy Środkowej oznaczało jednak dalszą gehennę.

Dla komunistów Kościół katolicki był groźnym przeciwnikiem. Jego nauka była sprzeczna z ideologią marksistowską, a myśl katolicka nie dała się pogodzić z materializmem. W Europie Środkowej po zdławieniu opozycji politycznej jedynie Kościół dawał przestrzeń niezależnej myśli, poglądom i przekonaniom. Ale komuniści nie chcieli się z nikim dzielić wpływem na społeczeństwo. Wywiązała się wieloletnia walka – o ludzkie dusze, o religijne wychowanie dzieci i młodzieży, o nowe świątynie, o zachowanie tożsamości religijnej i narodowej, o miejsce religii w życiu codziennym.

W każdym z krajów Europy Środkowej walka ta przebiegała zgoła inaczej. Wszędzie komuniści dysponowali ogromnym arsenalem środków: mass mediami (prasą, radiem, telewizją), aparatem represji, możliwością obsadzania wszystkich ważnych stanowisk w rządzie, samorządach, szkołach i innych instytucjach. Partia komunistyczna opracowywała programy zmieniania i kształtowania społeczeństwa, plany gospodarcze, kulturalne i polityczne. Swym zasięgiem ogarniała prawie wszystkie dziedziny życia. Kościołowi pozostawała jedynie ambona i systematycznie ograniczany wpływ na wiernych. Ponadto poddawano go regularnym represjom i stawiano szereg przeszkód. We wszystkich krajach bloku wschodniego komuniści wykorzystywali do walki z Kościołem katolickim dwie rozbudowywane w tym celu instytucje. Pierwszą była policja polityczna (w Polsce – Urząd Bezpieczeństwa/Służba Bezpieczeństwa), drugą – specjalne organa administracji państwowej ukierunkowane na działania ograniczające i represyjne wobec Kościołów i związków wyznaniowych (w Polsce – Urząd do Spraw Wyznań).

Paradoksalnie, doskonaląc z biegiem lat metody zwalczania Kościoła katolickiego i szukając wciąż nowych sposobów przejęcia w nim wpływów, komuniści raz po raz ponosili klęskę. W żadnym z podbitych krajów europejskich nie udało się im całkowicie zniszczyć Kościołów i związków wyznaniowych lub przejąć nad nimi kontroli – zwłaszcza nad Kościołem katolickim. Niewątpliwie odnosili niekiedy sukcesy, ale nie miały one zasadniczego wpływu na całokształt działalności Kościoła. Raz jeszcze potwierdziło się, że *bramy piekielne go nie przemogą*.

Niniejsza publikacja ukazuje różnorodne działania komunistów wobec Kościoła katolickiego w krajach Europy Środkowej: na Słowacji, Ukrainie, Litwie, w Polsce i Czechach. Artykuły pracowników Ústavu pamäti národa z Bratysławy – Ondreja Podolca oraz Ivana A. Petranskiego, omawiają czeskosłowackie ustawodawstwo antykościelne z 1949 r. oraz prześladowania, jakie dotknęły Kościół katolicki na Słowacji w latach 1944-1948. Z kolei reprezentujący środowisko Uniwersytetu Preszowskiego historycy Jaroslav Coranič, Peter Borza oraz Kamil Kardis ukazali represje czeskosłowackiego aparatu bezpieczeństwa wobec greckokatolickich męskich i żeńskich wspólnot zakonnych w 1950 r., eliminowanie duchownych greckokatolickich na przykładzie biskupa preszowskiego Vasiľa Hopki oraz losy Kościoła katolickiego na Litwie w okresie 1945-1949. Włodzimierz Osadczy z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przedstawił sowieckie postępowanie wobec Kościoła katolickiego na Ukrainie, a Józef Puciłowski – na podstawie archiwaliów węgierskich – przebieg narady centralnych organów do spraw wyznań z Czechosłowacji, Polski i Węgier, która odbyła się we wrześniu 1959 r. w Warszawie. Tekst Macieja Smolińskiego z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie poświęcony został postaci

bp. Zygmunta Choromańskiego widzianej oczami bezpieki – opisaney na podstawie zachowanych dokumentów aparatu bezpieczeństwa PRL. Koresponduje z nim artykuł Józefa Mareckiego z Oddziału Krakowskiego IPN omawiający kwestionariusz personalny z Teczki Ewidencji Operacyjnej na Biskupa. Dopełnieniem całości są dokumenty źródłowe przygotowane przez Filipa Musiała (z Oddziału Krakowskiego IPN i Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej „Ignatianum” w Krakowie) i Józefa Mareckiego. Pierwszy publikuje obszerny referat MSW z 1958 r., opracowany w celu zdynamizowania działań antykościelnych zgodnie z wytycznymi PZPR wycofującej się z ustępstw okresu „odwilży”; edycję tę uzupełniają dwa dokumenty z 1959 r. prezentujące fragmenty sprawozdań i wnioski z kontroli w sekcjach KPMO w Krakowie oraz w powiatowych referatach SB województwa krakowskiego zajmujących się zwalczaniem Kościoła katolickiego. Drugi z autorów przedstawił tekst referatu Urzędu do Spraw Wyznań z 1955 r. wnikliwie oceniający działalność duchowieństwa katolickiego na terenie województwa krakowskiego z punktu widzenia polityki antykościelnej.

Publikacja jest zapisem referatów z międzynarodowego kolokwium „Kościoł w okowach” zorganizowanego 18 marca 2009 r. przez Oddział IPN w Krakowie, słowacki Ústav pamäti národa oraz Wyższą Szkołę Filozoficzno-Pedagogiczną „Ignatianum” w Krakowie. Wygłoszone wówczas wystąpienia wzbogacono o materiały, które – ze względu na ograniczenia czasowe – nie zmieściły się w programie kolokwium.

Należy mieć nadzieję, że wpisująca się we wspólne przedsięwzięcia historyków krajów postkomunistycznych publikacja zainspiruje dalsze badania nad wyjaśnianiem istoty komunizmu, w tym działalności aparatu represji wobec Kościoła katolickiego oraz innych związków wyznaniowych.

Część I
Artykuły

Ondrej Podolec
Ústav pamäti národa (Bratysława)

Czechosłowackie ustawodawstwo kościelne z 1949 r. i jego stosowanie w praktyce

Po przewrocie lutowym w 1948 r. i przejęciu władzy w Czechosłowacji przez komunistów Kościoły i związki wyznaniowe pozostały jedyną potencjalnie opozycyjną siłą społeczną¹. Miał na to wpływ między innymi ideologiczny antagonizm komunizmu i religii. Twierdzenie o sile opozycyjnej odnosi się przede wszystkim do Kościoła katolickiego, ze względu na dominujący odsetek jego wiernych w kraju (dotyczy to zwłaszcza Słowacji i Moraw) oraz trwałą, uporządkowaną hierarchicznie strukturę. Co więcej, dzięki temu, że Watykan znajdował się poza zasięgiem reżimowego aparatu represji, państwo komunistyczne mogło tylko w ograniczonym stopniu – w porównaniu z innymi Kościołami – ingerować w zasadnicze sprawy wewnętrzne Kościoła katolickiego.

Likwidacja Kościoła katolickiego i tożsamości religijnej wiernych stała się jednym z głównych celów strategicznych Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KSC). Istotne było to, by poprzez kolejne posunięcia pozbawić czeskie i słowackie diecezje kontaktu z watykańskim centrum, co dawało szansę utworzenia Kościoła krajowego, którym łatwo byłoby pokierować, mając w perspektywie możliwość jego likwidacji. W przypadku Kościoła katolickiego przeszkodą dla tych planów była hierarchia kościelna, której istnienie zależało bezpośrednio od Watykanu (skąd pochodziły nominacje dla duchownych). Rozwiązaniem, po które w takiej sytuacji sięgnęło komunistyczne kierownictwo, była izolacja krajowego episkopatu, przybierająca często postać aresztu domowego. Obowiązki hierarchów mieli stopniowo przejmować pełnomocnicy państwowi².

---

¹ Odnośnie do zmian sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w Czechosłowacji po 1948 r. zob.: K. Kaplan, *Stát a cirkev v Československu 1948-1953*, Brno 1993; J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948-1953*, Bratislava 1997; N. Kmet', *Postavenie cirkvi na Slovensku 1948-1951*, Bratislava 2000; tenże, *Nekatolicke cirkvi a február 1948*, [w:] *Február 1948 a Slovensko*, red. O. Podolec, Bratislava 2008, s. 625-643; J. Haľko, *Katolícka cirkev v prelomovom roku 1948*, [w:] tamże, s. 613-624.

² Więcej zob. F. Vnuk, *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949-1951*, Martin 1999.

Kierownicze stanowiska kościelne zamierzano sukcesywnie zastępować utworzonymi przez władze wyspecjalizowanymi organami administracyjnymi oraz organizacjami samorządowymi księży, które miały współpracować z reżimem komunistycznym, nie uznając autorytetu i uprawnień biskupów. W ten sposób baza instytucjonalna Kościoła katolickiego przechodziłaby stopniowo pod całkowitą kontrolę państwa.

Pozycja Kościoła katolickiego i związków wyznaniowych przed przyjęciem tzw. ustaw kościelnych

W zależności od form instytucjonalnych, poprzez które państwo chciało kontrolować Kościół katolicki i związki wyznaniowe, można rozróżnić kilka etapów tego procesu. Jeszcze przed przyjęciem tzw. ustaw kościelnych zastosowano *rewolucyjne* rozwiązanie tymczasowe.

Pierwszym organem, którego ambicją było kierowanie życiem religijnym w kraju i uzyskanie wpływu na sytuację wewnątrz poszczególnych wspólnot religijnych, stała się Centralna Komisja Operacyjna Frontu Narodowego (ÚAV NF). Pojawiła się ona w efekcie przewrotu komunistycznego w lutym 1948 r., dla Czechosłowacji oznaczającego początek reżimu totalitarnego typu sowieckiego. Komisja ta była następczynią Frontu Narodowego, utworzonego przez grupę partii politycznych, które mogły działać legalnie w przejściowym okresie tzw. ograniczonej demokracji lat 1945-1948³. Miała stać się jego *odrodzoną* postacią, skupiającą *zdrowe siły*. W rzeczywistości w składzie komisji znalazła się tylko Komunistyczna Partia Czechosłowacji oraz jej satelity, czyli prokomunistyczne frakcje byłych partii politycznych i organizacji społecznych (np. zjednoczonych związków zawodowych). Analogiczna sytuacja miała miejsce na szczeblu lokalnym (a była charakterystyczna niemal dla wszystkich organizacji w państwie) – samozwańcze grupy o orientacji prokomunistycznej tworzyły komisje operacyjne, które uzurpując sobie prawo do rządzenia, służyły usuwaniu osób nielojalnych wobec nowego reżimu. Centralna Komisja Operacyjna Frontu Narodowego stała się organem zwierzchnim dla komisji operacyjnych powstających w terenie. Struktury te, mające początkowo charakter doradczy i grupujące legalnie działające partie polityczne, nabrały w ten sposób cech organów administracyjnych. Istnienie, działalność i decyzje komisji operacyjnych znajdowa-

---

³ Charakterystykę lat 1945-1948 zob.: M. Barnovský, *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948*, Bratislava 1993; R. Letz, *Slovensko v rokoch 1945-1948 na ceste ku komunistickej totalite*, Bratislava 1994; tenże, *Politický režim na Slovensku 1944-1948 (Charakteristika režimu, jeho základné trendy vývoja k februáru 1948)*, [w:] *Február 1948...*, s. 109-126.

ły się poza ramami obowiązującego prawa i dopiero w późniejszym okresie przystąpiono do ich legalizacji⁴.

Ponieważ komisja zyskała kompetencje w zakresie spraw dotyczących wszystkich Kościołów i związków wyznaniowych, jej powstanie było w zasadzie pierwszą próbą powołania konkurencyjnej instancji zwierzchniej obok legitymizowanej hierarchii kościelnej. Na niższych szczeblach, w szczególności powiatowych, starano się nawiązywać kontakty bezpośrednio z duchownymi w parafiach, bez wiedzy ich biskupów diecezjalnych. Stopniowo powstawała również centralna kartoteka księży. Podzielono ich na cztery kategorie, w zależności od stopnia gotowości do współpracy. Pierwszą kategorię stanowili księża całkowicie ulegli, drugą – duchowni mający pozytywny stosunek do reżimu, trzecią – niewłączający się w politykę, zaś czwartą – księża *reakcyjni*. Zadaniem okręgowych sekretarzy do spraw kościelnych przy wojewódzkich komisjach Frontu Narodowego było koordynowanie pracy sekretarzy powiatowych. Do ich obowiązków należało utrzymywanie osobistego kontaktu z duchownymi oraz kontrola nabożeństw, ale przede wszystkim tworzenie w każdej parafii sieci informatorów. Po przewrocie lutym pierwszą polityczną platformę kontaktów władz z przedstawicielami Kościołów i związków wyznaniowych miała zapewnić komisja do spraw kościelnych i religii przy sekretariacie generalnym Centralnej Komisji Operacyjnej Frontu Narodowego. Jej przewodniczącym został Alexej Čepička (sekretarz generalny Centralnej Komisji Operacyjnej), a wśród członków znaleźli się: Ján Felcman i František Hub (reprezentanci władz państwowych), dziesięciu przedstawicieli Kościoła katolickiego, czterech Czechosłowackiego Kościoła Husyckiego, trzech Kościoła ewangelickiego oraz po jednym Kościoła prawosławnego, wspólnoty żydowskiej i unitarian⁵. Ta doradczo-konsultacyjna instytucja, która miała zadbać o relacje między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi na terenie Czechosłowacji, zebrała się po raz pierwszy 15 kwietnia 1948 r.⁶ Dwa miesiące później analogiczne struktury (wydział do spraw kościelnych i komisja do spraw kościelnych) powstały także przy Centralnej Komisji Operacyjnej Słowackiego Frontu Narodowego⁷, która w ramach asymetrycznego modelu rządów (podobnie jak inne słowackie instytucje krajowe) działała na obszarze Słowacji autonomicznie. Latem 1948 r.

⁴ Por. „Zbierka zákonov Slovenskej národnej rady” [dalej: Zb. z. SNR] 1948, ustawa nr 213/1948.

⁵ Por. *Zápis zo zasadutia cirkevnej komisie*, [w:] *Církevní komise ÚV KSČ 1949-1951. Církevní „šestka” (duben 1949 – březen 1950)*, red. M. Bulínová, M. Janišová, K. Kaplan, t. 1, Praha – Brno 1994, s. 14.

⁶ Por. Slovenský národný archív [dalej: SNA], fond: Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu, k. 88; zob. J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc...*, s. 53-54; K. Kaplan, *Štát a cirkev...*, s. 53-54.

⁷ Por. V. Vaško, *Neumlčená. Kronika katolíckej cirkve v Československu po druhej svetovej válce*, t. 1, Praha 1990, s. 22; zob. J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc...*, s. 43.

utworzono komisje wojewódzkie, przy czym sekretarze wojewódzcy usilnie zabiegali, bez pytania o zgodę właściwego biskupa, by do struktur tych pozyskać miejscowych duchownych. W działaniach organów regionalnych nad sferą wykonawczą przeważał raczej pierwiastek informacyjno-propagandowy, ponieważ w tym okresie miejscowi proboszczowie oraz inni duchowni nie byli jeszcze uzależnieni materialnie od lokalnej administracji państwowej. Szczególny aspekt ich funkcjonowania wiązał się z gromadzeniem informacji za pomocą budowanej na bieżąco sieci agenturalnej, a zadania propagandowe dotyczyły głównie nawiązywania kontaktów z duchownymi oraz podejmowania prób wciągnięcia kleru w działalność struktur Centralnej Komisji Operacyjnej Słowackiego Frontu Narodowego (przede wszystkim do komisji kościelnych).

Znacząca zmiana w administracji zajmującej się Kościołami i związkami wyznaniowymi na szczeblu regionalnym nastąpiła 22 kwietnia 1949 r., kiedy weszło w życie rozporządzenie nr 119/1949, na mocy którego, w ramach szerokiej decentralizacji, część kompetencji urzędów centralnych (ministerstw) przekazano władzom wojewódzkim. Nowo utworzonym Wydziałom ds. Wyznań Wojewódzkich Rad Narodowych (KNV) przyznano wówczas liczne ważne uprawnienia⁸.

Reforma, stanowiąca część *nowej linii polityki wyznaniowej*, przeniosła ciężar działań antykościelnych na województwa, gdzie kompetencje w tym zakresie skupiono w rękach referenta do spraw kościelnych Wojewódzkiej Rady Narodowej, którym zostawał przeważnie wcześniejszy sekretarz wojewódzki do spraw kościelnych Centralnej Komisji Operacyjnej Słowackiego Frontu Narodowego⁹. Odnośnie do powstawania nowych wydziałów, między Czechami a Słowacją istniały pewne różnice. Stanowisk powiatowych referentów do spraw kościelnych nie tworzone w powiatach zamieszkałych przez ludność mniej zaangażowaną religijnie¹⁰. Na skutek nadużywania formalnie obowiązujących przepisów prawa, pochodzących jeszcze z czasów monarchii austriackiej (ich moc na terytorium Słowacji jest co najmniej sporna), a także ich odpowiedniej wykładni, np. w kwestii prawa patronatu (przejętego przeważnie przez państwo), organa państwowe uzyskiwały szerokie możliwości ingerowania w wewnętrzne sprawy Kościoła.

Na podstawie zastrzeżeń wysuniętych przez Powiatową Radę Narodową, Wojewódzka Rada Narodowa mogła zakazać duchownemu pracy w określonej parafii. W ten sposób naruszano prawa biskupów, zwłaszcza w zakresie obsa-

---

⁸ Do najważniejszych kompetencji przyznanych władzom wojewódzkim należało: faktyczne prawo weta przy obsadzaniu parafii; wyrażanie zgody na wciągnięcie duchownego-zakonnika na etat duchownego diecezjalnego; prowadzenie spraw socjalnych duchownych, np. zezwalanie na urlop; prowadzenie spraw związanych z majątkiem kościelnym, np. wynajem.

⁹ Por. *Referát J. Felcmana na porade politických tajomníkov KAV NF*, [w:] *Církevní komise...*, s. 115 n.

¹⁰ Por. tamże.

dziania parafii. Sukcesywnie słabła zależność księży od swojego ordynariusza, a rosła – szczególnie materialna – od organów państwowych. Zgodnie z zapoczątkowaną tendencją ranga duchownego zbliżała się stopniowo do statusu pracownika państwowego.

Wraz z utworzeniem w radach narodowych wydziałów do spraw kościelnych powstała w tym okresie pewna dwutorowość w kierowaniu sprawami wyznaniowymi na szczeblu wojewódzkim i powiatowym, gdzie nowe wydziały współistniały z dotychczasowymi Wydziałami ds. Kościelnych (CO) Wojewódzkich Komisji Operacyjnych (KAV) Frontu Narodowego lub Słowackiego Frontu Narodowego. Kierownictwo partii podjęło decyzję o przeniesieniu większości pracowników Wydziałów ds. Kościelnych Wojewódzkich Komisji Operacyjnych Frontu Narodowego lub Słowackiego Frontu Narodowego, które uległy likwidacji, do Wojewódzkich Rad Narodowych, dzięki czemu zlikwidowano nielogiczny model, w którym organ partii politycznych i organizacji społecznych, w założeniu konsultacyjno-koordynacyjny, pełnił również funkcję administracyjną. W województwach będących siedzibą biskupa pozostawiono *najzdolniejszego towarzysza*, aby koordynował w tej dziedzinie politykę Centralnej Komisji Operacyjnej Frontu Narodowego lub Centralnej Komisji Operacyjnej Słowackiego Frontu Narodowego, przy czym przenoszono go do miasta, w którym rezydował ordynariusz (np. z Uścia nad Łabą do Litomierzyc). Wydziały do spraw kościelnych w Powiatowych Radach Narodowych tworzone w analogiczny sposób¹¹. Cała reforma zakończyła się 25 kwietnia 1949 r., a struktury lokalne stały się podstawą aparatu przyszłego Państwowego Urzędu ds. Wyznań (SÚC).

Cheąc nadać polityce wyznaniowej większą efektywność i usprawnić koordynację działań wobec niektórych bardziej aktywnych grup duszpasterskich, jak również celem wsparcia duchownych współpracujących z komunistami, co widoczne było w stosunku do tzw. Akcji Katolickiej¹², na polecenie kierownictwa partii w powiatach i województwach powstawały tzw. trójki (piątki lub szóstki) kościelne. Tworzyli je wojewódzcy sekretarze polityczni (lub ich zastępcy), sekretarze Komisji Wojewódzkich Frontu Narodowego lub Słowackiego Frontu Narodowego oraz referenci do spraw kościelnych Wojewódzkich Rad Narodowych¹³. Ich funkcjonowanie nie miało, naturalnie, żadnych ram prawnych.

Podczas gdy organa Frontu Narodowego miały raczej charakter administracyjny, równoległe powoływano na szczeblu wojewódzkim i powiatowym

¹¹ Por. tamże.

¹² Był to ruch duchownych współpracujących z komunistami, którzy przyczynili się również do jego powstania. Wykorzystano przy tym nazwę ruchu duszpasterskiego wiernych z okresu międzywojennego, zainicjowanego przez Stolicę Apostolską. Zob. J. Haľko, *Rozbit' Cirkev. Rozkolnicka Katolícka akcia*, Bratislava 2004.

¹³ Por. *Pokyny sekretariátu ÚV KSČ krajským tajomníkom pre postup v cirkevných záležitostiach* (Praha, 21 VI 1949), [w:] *Cirkevní komise...*, s. 188 n.

dublujące je struktury informacyjno-represyjne partii komunistycznej i Służby Bezpieczeństwa (ŠtB). Kościoły i związki wyznaniowe poddawane były zatem zwielokrotnionej kontroli trzech ośrodków władzy, do których dołączyły wkrótce również gremia kierownicze wspomnianej wyżej tzw. Akcji Katolickiej.

Treść tzw. ustaw kościelnych

Stosunki w zakresie kierowania przez państwo Kościołami i związkami wyznaniowymi miało ostatecznie uregulować specjalne ustawodawstwo, które w pełni zalegalizowałoby prowadzoną wcześniej politykę władz. Pakiet ustaw i rozporządzeń rządu – tzw. ustawy kościelne – miał dwa podstawowe cele. Po pierwsze, powinien był stworzyć podstawy do działania specjalnych organów do spraw administrowania zarówno Kościołem katolickim, jak i pozostałymi związkami wyznaniowymi. W tym wypadku miała to być modyfikacja funkcjonujących wcześniej prowizorycznych rozwiązań. Po drugie, celem komunistycznych ustawodawców było wyjęcie spraw zabezpieczenia materialnego duchownych z kompetencji legalnej hierarchii kościelnej i przekazanie ich organom administracji państwowej. Dzięki temu poszczególni księża mieli zostać uzależnieni ekonomicznie od decyzji tych ostatnich.

Pomysły powołania centralnej instancji zarządzającej sprawami kościelnymi pojawiały się w najwyższych gremiach Komunistycznej Partii Czechosłowacji już od dłuższego czasu. Kierowanie sprawami religii za pośrednictwem Centralnej Komisji Operacyjnej Frontu Narodowego, nietypowego organu wykonawczego, okazało się bowiem niepraktyczne. Negatywny wpływ na jej skuteczność miała wielotorowość i dublowanie się w wielu sprawach z działaniami innych organów państwa, np. z Ministerstwem Szkolnictwa, Nauki i Sztuki lub Urzędem Pełnomocnika ds. Szkolnictwa, Nauki i Sztuki, a także niejasny podział kompetencji. 22 sierpnia 1949 r.¹⁴ prezydium Komitetu Centralnego (ÚV) partii komunistycznej podjęło decyzję o utworzeniu takiego organu. Kolejnym krokiem było przyjęcie projektów obu ustaw kościelnych, co nastąpiło na posiedzeniu rządu 4 października 1949 r., na którym między innymi minister Čepička jako jeden z głównych powodów zmian prawnych wskazywał tendencje unifikacyjne w sprawach administrowania Kościołem. Zadaniem nowego urzędu było więc przejęcie wszystkich spraw kościelnych, wcześniej nadzorowanych przez kilka centralnych organów administracji publicznej. Było tak na przykład w sprawach gruntów stanowiących własność Kościołów (wcześniej w kompe-

---

¹⁴ Por. *Uznesenie schôdže Predsedníctva ÚV KSČ k 3. bodu rokovani (cirkevné otázky) – 22 VIII 1949*, [w:] *Cirkevní komise...*, s. 236.

tencji Ministerstwa Rolnictwa), działalności charytatywnej (Ministerstwa Pracy i Spraw Socjalnych)¹⁵, pełnomocników państwa w kuriach biskupich (Ministerstwa Szkolnictwa, Nauki i Sztuki) itp. Jednym z ostatnich kroków w procesie legislacyjnym było omówienie norm prawnych 12 października 1949 r. w Komisji ds. Wyznań Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Przewidywane wówczas zmiany pozbawiały nauczycieli religii w szkołach średnich statusu pracowników państwowych, a wydziały teologiczne zostały wyłączone ze struktury uniwersytetów¹⁶.

Ostateczne głosowanie nad ustawami (nr 218/1949 i nr 219/1949), które odbyło się 14 października 1949 r. w czzechosłowackim parlamencie, będącym posłusznym wykonawcą poleceń partii komunistycznej, było jedynie formalnością. To samo można powiedzieć o uchwaleniu nawiązujących do tych ustaw rozporządzeń rządu.

Formalna procedura parlamentarna miała być jednak demonstracją zgody szerokich kręgów duchowieństwa na zapisy ustaw. Dzięki różnym naciskom władzom udało się zgromadzić dwustu zaangażowanych widzów spośród kleru¹⁷. Ich obecność miała zrównoważyć nieobecność hierarchii katolickiej, która wyraziła zasadniczy sprzeciw wobec treści przedstawianych norm prawnych. Krytyka postawy dostojników Kościoła katolickiego pobrzmiwała również w pełnych frazesów wystąpieniach mówców z kręgów osób wierzących¹⁸.

Ustawa nr 217/1949, a także nawiązujące do niej rozporządzenie nr 228/1949, określiły formę i uprawnienia Państwowego Urzędu ds. Wyznań oraz jego słowackiego odpowiednika – Słowackiego Urzędu ds. Wyznań (SlÚC). Powyższe normatywy stwierdzały, że Państwowy Urząd ds. Wyznań jest instytucją centralną, na której czele stoi mianowany przez prezydenta minister, posiadający *wszelkie centralne kompetencje w sprawach kościoła [sic] i religii, łącznie z kompetencjami należącymi dotychczas do innych organów centralnych*¹⁹. Jego podstawowym zadaniem było *dbanie o to, aby życie kościelne i religijne rozwijało się zgodnie z konstytucją i zasadami ustroju ludowo-demokratycznego*²⁰. Szefowi Państwowego Urzędu ds. Wyznań podlegał też działający na Słowacji Słowacki Urząd ds. Wyznań, którym kierował pełnomocnik mianowany przez rząd.

Do kompetencji wspomnianych urzędów (Państwowego Urzędu ds. Wyznań oraz Słowackiego Urzędu ds. Wyznań) należały w szczególności działania

¹⁵ Por. *Časť zápisu zo 59. schôdze vlády (Praha, 4 X 1949)*, [w:] tamże, s. 250-254.

¹⁶ Por. *Schôdza cirkevnej šesty (Praha, 12 X 1949)*, [w:] tamże, s. 255-256.

¹⁷ Por. J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc...*, s. 97-98.

¹⁸ Por. *Národné zhromaždenie. Stenoprotokol ze schůze č. 35 (14 X 1949)* [on-line], protokół dostępu: www.nrsr.sk [1.09.2009].

¹⁹ Zb. z. SNR 1949, rozporządzenie nr 228/1949.

²⁰ Tamże, ustawa nr 217/1949.

normotwórcze, kierownicze i kontrolne, a także sprawy administracyjne, gospodarcze i finansowe Kościołów i związków wyznaniowych. Kościoły nie miały autonomii nawet w sferze zarządzania własnymi instytucjami i organizacjami, ponieważ na mocy § 2 rozporządzenia rządowego bezpośredniemu zwierzchnictwu Państwowego Urzędu ds. Wyznań podlegały nie tylko wszystkie Kościoły i związki wyznaniowe oraz budynki świątyń i klasztorów, ale także wspólnoty zakonne, grupy i wspólnoty duszpasterskie, fundacje i fundusze kościelne. Zablockowano swobodne rozporządzanie własnością, ponieważ zarówno Państwowy Urząd ds. Wyznań, jak i Słowacki Urząd ds. Wyznań prowadziły w imieniu danego Kościoła wszystkie sprawy dotyczące kwestii majątkowo-prawnych oraz budowlanych. W tym celu można było również nadużywać przepisów dotyczących państwowej ochrony zabytków kościelnych. Za pośrednictwem nowego urzędu państwo mogło również prowadzić pełną kontrolę w sferze budżetu, kredytów i planowania²¹.

Wraz z Ministerstwem (Urzędem Pełnomocnika) ds. Szkolnictwa, Nauki i Sztuki Państwowy Urząd ds. Wyznań nadzorował również wszystkie sprawy związane z nauczaniem religii w szkołach, łącznie z dopuszczaniem do użytku podręczników, zatwierdzaniem programów szkolnych i prowadzeniem nadzoru inspekcyjnego. Odrębną kategorią w tym zakresie były wydziały teologiczne i seminaria duchowne, co do których biskupów ordynariuszów całkowicie pozbawiono kompetencji kościelno-prawnych. Do rutynowych uprawnień instytucji komunistycznych należała także cenzura prasy religijnej, określana eufemistycznie *opiniowaniem specjalistycznym*. Ponadto Państwowy Urząd ds. Wyznań oraz Słowacki Urząd ds. Wyznań wydawały dzienniki urzędowe (po jednym dla duchownych katolickich i niekatolickich), które w zasadzie były zbiorami dyrektyw państwowych obowiązujących w zakresie religii i miały zastępować urzędowe pisma biskupie (*Acta curiae*). Dzięki prawu dotyczącemu Kościoła katolickiego państwo w pełni opanowało również działalność wszystkich towarzystw religijnych (większość z nich i tak już wcześniej rozwiązawszy) i organizacji charytatywnych. Należy dodać, że katolicka „Caritas” także od dłuższego czasu znajdowała się pod kontrolą komunistów.

Ustawa nr 218/1949 odnosiła się do spraw zabezpieczenia materialnego duchownych. Formalnie określało się ich wprawdzie jako pracowników Kościołów, ale kwestie ich wynagrodzenia i zabezpieczenia socjalnego były regulowane w sposób analogiczny, jak w przypadku pracowników państwowych. Dla władz było to korzystniejsze, ponieważ niewygodnemu księdzu wystarczyło cofnąć zgodę wydaną przez organ państwowy, zaś rozwiązanie stosunku pracy z pracownikiem państwowym było o wiele bardziej skomplikowane pod względem prawnym.

---

²¹ Por. tamże, rozporządzenie nr 228/1949.

Ustawa regulowała również warunki działalności publicznej księży, uzależniając je bezpośrednio od akceptacji państwa. Decydowały o niej: obywatelstwo czechosłowackie (z tego warunku Państwowy Urząd ds. Wyznań i Słowacki Urząd ds. Wyznań mogły zrezygnować), spolegliwość wobec władz, nieposzlakowana opinia moralna oraz gotowość do wstąpienia do służby państwowej. Jednak nawet po spełnieniu tych warunków i złożeniu odpowiedniego ślubowania, wydanie zgody nie było obligatoryjne, lecz zależało od dobrej woli organu administracyjnego. Oprócz podstawowej akceptacji udzielonej przez państwo, duchowny musiał mieć także zgodę na zatrudnienie na etacie²². Nieprzestrzeganie tych warunków kwalifikowane było prawnie bądź jako wykroczenie administracyjne (sankcja karna przewidywała grzywnę w wysokości 100 tys. koron czeskich), bądź jako wypełnienie znamion nowo określonego przestępstwa – *udaremniania nadzoru nad Kościołami i związkami wyznaniowymi* (w tym wypadku sankcja mogła wynosić do dwóch lat pozbawienia wolności)²³.

Poszczególne Kościoły i związki wyznaniowe mogły rozporządzać swoim majątkiem w sposób ograniczony, państwo bowiem zastrzegło sobie w ustawie prawo do zatwierdzania ich budżetów, ponadto od zgody władz uzależniona była również prawomocność wszelkich aktów zbycia własności kościelnej²⁴.

W ustawie nr 219/1949 znalazła się także podstawa prawna do wręczania łapówek współpracującym duchownym na wszystkich szczeblach (od szeregowych księży po biskupów). Umożliwiała ona bowiem przyznawanie specjalnego dodatku do wynagrodzenia za *udział w twórczym wysiłku ludu pracującego*²⁵.

Państwowy Urząd ds. Wyznań

Ustawa nr 217/1949 stworzyła podstawy dla działalności centralnego organu administracyjnego do spraw religii, czyli Państwowego Urzędu ds. Wyznań. Należy jednak nadmienić, że przepisy te wcale nie ograniczały równoległego działania jednostek partii komunistycznej i ŠtB w tym zakresie. Na skutek ustawy o zabezpieczeniu gospodarczym Kościoła katolickiego, wcześniej już pozbawiony majątków, stał się również zakładnikiem ekonomicznym państwa. Wprowadzenie tzw. ustaw kościelnych oznaczało niemal całkowite przejęcie spraw Kościoła

²² Por. tamże, ustawa nr 217/1949; Tamże, rozporządzenie nr 228/1949.

²³ Por. tamże, 1950, ustawa nr 86/1950 (§ 173: *Kto z zamiarem udaremniania lub utrudniania wykonywania nadzoru państwa nad Kościołem lub związkiem wyznaniowym złamie przepisy ustawy o zabezpieczeniu gospodarczym Kościołów i związków wyznaniowych przez państwo, podlega karze pozbawienia wolności do dwóch lat*).

²⁴ Por. tamże, 1949, ustawa nr 219/1949.

²⁵ Tamże.

przez organa państwowe, przy czym izolowaną hierarchię kościelną często sprowadzano do roli biernego obserwatora, który co najwyżej legitymizował swoim podpisem decyzje władz, niejednokrotnie pod brutalnym przymusem²⁶.

Odrębnie umocowano prawnie słowacki urząd do spraw administracji kościelnej. Minister Čepička wyjaśniał, że celem takiego posunięcia jest stworzenie kompatybilnej struktury przez Słowacki Urząd ds. Wyznań oraz regionalny oddział Państwowego Urzędu ds. Wyznań. Wspomniał przy tym, jakie problemy sprawia mu organizacyjne powiązanie ministerstw z urzędami pełnomocników²⁷. Stosunki między obu organami odtwarzały w ten sposób asymetryczny model relacji panujących w państwie czechosłowackim. Waga problematyki wyznaniowej na terenie bardzo religijnej Słowacji zapewniała jednak urzędowi słowackiemu większe znaczenie wobec rządu centralnego, niż w przypadku jego instytucji wykonawczej, jakim był Korpus Pełnomocników²⁸. Problem ten zaognił się w listopadzie 1949 r., kiedy to musiano się nim zająć podczas posiedzenia „szóstki” kościelnej. Mimo sprzeciwu strony słowackiej, niegodzącej się na ujednociającą z centrum strukturę wewnętrzną, obstawano przy zgodności organizacyjnej, co zostało wyrażone dosłownie także w § 4 rozporządzenia rządu²⁹. Odmiennie zdanie towarzyszy słowackich w kwestiach kościelnych pojawiało się już wcześniej (np. w sprawie tzw. Akcji Katolickiej). Ostatecznie pozycję Słowackiego Urzędu ds. Wyznań wobec Państwowego Urzędu ds. Wyznań określono w ustawie w taki sposób, że minister-prezes tego drugiego miał wykonywać swoje zadania na Słowacji za pośrednictwem urzędu słowackiego³⁰. Na tym samym posiedzeniu rząd postanowił zwrócić się z uchwałą do prezydenta, by ten powierzył kierowanie Państwowym Urzędem ds. Wyznań ministrowi sprawiedliwości Čepičce. Jednocześnie rada ministrów, na wniosek Korpusu Pełnomocników, powierzyła kierowanie Słowackim Urzędem ds. Wyznań przewodniczącemu Korpusu Gustavowi Husákowi³¹. Mimo presji, mającej na celu wprowadzenie pełnej jedności, struktura obu organów nie była całkowicie zgodna. Raz w tygodniu, na zmianę w Pradze i Bratysławie, odbywały się wspólne odprawy urzędu państwowego i słowackiego³².

---

²⁶ Por. F. Vnuk, *Vládni zmocnenci...*, s. 11 n.

²⁷ Por. *Časť zápisu zo 62. schôdze vlády (Praha, 25 X 1949)*, [w:] *Cirkevní komise...*, s. 262-263.

²⁸ Był to organ wykonawczy Słowackiej Rady Narodowej, odpowiednik rządu, ale ze znacznie ograniczonymi uprawnieniami (przyj. red.).

²⁹ Zb. z. SNR 1949, rozporządzenie nr 228/1949.

³⁰ Por. tamże, ustawa nr 217/1949.

³¹ Por. *Časť zápisu zo 62. schôdze vlády (Praha, 25 X 1949)*, [w:] *Cirkevní komise...*, s. 263.

³² Por. SNA, fond: Slovenský úrad pre veci cirkevné [dalej: SlÚC], k. 197, Plán práce referenta pre styk so Slovenskom SÚC.

Działalność Państwowego Urzędu ds. Wyznań i Słowackiego Urzędu ds. Wyznań ze względu na ich wewnętrzną organizację można podzielić na trzy etapy. W okresie 1949-1951, tuż po przyjęciu tzw. ustaw kościelnych, na mocy których instytucje te powołano, działały one według regulaminu tymczasowego. W 1951 r. powstała nowa regulacja – działalność na jej podstawie zalicza się do drugiego etapu (do 1953 r.). Epilog istnienia tego wyspecjalizowanego organu stanowi projekt regulaminu z 1953 r.³³, który jednak nie został zrealizowany³⁴. Po likwidacji Państwowego Urzędu ds. Wyznań (rozporządzenie nr 19/1956 z 16 czerwca 1956 r.) i Słowackiego Urzędu ds. Wyznań (rozporządzenie nr 34/1956 z 14 lipca 1956 r.) ich kompetencje ponownie przejęło Ministerstwo (Urząd Pełnomocnika) ds. Szkolnictwa i Kultury. W ostatniej fazie istnienia instytucja ta nie miała nawet pozycji centralnego organu administracji państwowej na szczeblu ministerstwa (lub Urzędu Pełnomocnika), a na jej czele nie stał już członek rządu (lub Korpusu Pełnomocników). Kościół był wówczas już na tyle sparalizowany i opanowany przez struktury państwowe, że przestał być kwestią priorytetową dla reżimu komunistycznego i liczyć się jako niebezpieczny przeciwnik.

Oficjalnie Słowacki Urząd ds. Wyznań rozpoczął działalność 1 listopada 1949 r., jako centralny organ administracji publicznej na szczeblu Urzędu Pełnomocnika³⁵. Sprawne i efektywne jego funkcjonowanie było priorytetem polityki państwa czechosłowackiego, dlatego instytucjonalne ukonstytuowanie urzędu odbyło się bardzo szybko. Od strony organizacyjnej tworzenie najwyższego organu kościelno-administracyjnego na Słowacji powierzono jego poprzedniczce – Centralnej Komisji Operacyjnej Frontu Narodowego (która adaptowała do tych celów stosowny budynek).

Budowa regionalnych struktur Słowackiego Urzędu ds. Wyznań rozpoczęła się niemal natychmiast po jego powstaniu i trwała na przełomie lat 1949 i 1950. Urząd realizował swoją politykę za pomocą wydziałów do spraw Kościoła umiejscowionych przy radach narodowych. Liczba pracowników zatrudnionych w tych wydziałach uzależniona była od stopnia religijności mieszkańców danego województwa i wahała się od pięciu do dziesięciu osób. W strukturze organizacyjnej rad narodowych wydział do spraw Kościoła stanowił część referatu ogólnych spraw wewnętrznych. Za jego pracę odpowiadał sekretarz do spraw Kościoła, który ze względu na znaczenie, jakie przypisywano polityce religijnej, zajmował w radzie narodowej pozycję szczególną³⁶.

³³ Por. tamże, k. 4, Organizačný poriadok SIÚC [1953].

³⁴ Por. J. Pešek, M. Barnovský, *Štátna moc...*, s. 109.

³⁵ Por. SNA, fond: SIÚC, k. 1. We wniosku z 1 XI 1949 r. Husák nakazał przekazanie Słowackiemu Urzędowi ds. Wyznań spraw pozostających dotychczas w gestii urzędów centralnych i urzędów pełnomocników.

³⁶ Por. tamże, Organizačný poriadok CO KNV [1949].

Na podstawie planów cząstkowych, które sekretarze powiatowi przedstawiali zawsze 20 dnia miesiąca, wojewódzki sekretarz do spraw Kościoła opracowywał plan pracy całego wydziału, który przysyłał do Słowackiego Urzędu ds. Wyznań zawsze 25 dnia miesiąca. Jego zadaniem było również odbywanie z pracownikami wydziałów do spraw Kościoła rad narodowych codziennych odpraw, połączonych w razie potrzeby ze szkoleniem politycznym. Raz w miesiącu przekazywał także instrukcje wszystkim powiatowym sekretarzom do spraw Kościoła, informując ich o wnioskach z odpraw w Słowackim Urzędzie ds. Wyznań. Uczestniczył w nich raz w miesiącu, a ponadto co 14 dni przysyłał centrali raporty o sytuacji dotyczącej polityki kościelnej w województwie. W razie wydarzeń nadzwyczajnych miał obowiązek jak najszybciej za pomocą dalekopisu poinformować o nich organ zwierzchni. Raz w miesiącu wizytował poszczególne powiatowe wydziały do spraw Kościoła, oceniając ich pracę i kontrolując zasoby techniczne i kadrowe.

Wojewódzki sekretarz do spraw Kościoła był członkiem „piątki” kościelnej, w której większość stanowili przedstawiciele aparatu Komunistycznej Partii Słowacji. Temu gremium relacjonował wszystkie zasadnicze kwestie o znaczeniu wojewódzkim. Organ kierowniczy, którego istnienie nie miało żadnych podstaw prawnych, zbierał się co najmniej raz na dwa tygodnie. Wojewódzki sekretarz do spraw Kościoła był również instancją odwoławczą od decyzji Wydziału ds. Kościoła Powiatowej Rady Narodowej³⁷.

W kwestii działalności towarzystw kościelnych Słowacki Urząd ds. Wyznań nie ukrywał zamiarów ich likwidacji. Rozgałęziona sieć różnych stowarzyszeń i ruchów oraz ich wzajemne powiązania były dla władz nieprzejrzyste i komunistycznemu aparatowi represji bardzo trudno było w nie uderzyć. Referat do spraw Kościoła miał zatem dążyć do *uproszczenia życia towarzystw kościelnych [poprzez] likwidację niedziałających, a w szczególności niepewnych politycznie towarzystw*, we współpracy z referatem bezpieczeństwa Wojewódzkiej Rady Narodowej³⁸. Ścisłe nadzorowano również pielgrzymki i procesje, by *niemożliwe było ich wykorzystanie polityczne lub aby miały wydzźwięk pozytywny dla naszej polityki kościelnej*³⁹. W kwestii zatwierdzania nowo utworzonych związków wyznaniowych lub zmian w terenowej organizacji kościelnej, co leżało w kompetencjach Słowackiego Urzędu ds. Wyznań, organ nadrzędny zwracał się o opinię do właściwego Referatu ds. Wyznań Wojewódzkiej Rady Narodowej. W ogólnokrajowych kampaniach medialnych zarządzanych przez centralę Wydział ds. Kościoła Wojewódzkiej Rady Narodowej kierował nimi w regionalnej prasie lub radiu. Elementem takich kampanii było również propagowanie państwowej

---

³⁷ Por. tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

polityki kościelnej na zgromadzeniach duchownych (narady dziekanatu, rekolekcje itp.). Zgodnie z instrukcjami sekretarza do spraw Kościoła, co 14 dni składano Słowackiemu Urzędowi ds. Wyznań meldunki sytuacyjne. Wydział ds. Wyznań Wojewódzkiej Rady Narodowej był zatem głównym regionalnym realizatorem polityki kościelnej państwa, ponieważ organa powiatowe w większości stanowiły centra informacyjne i były wykonawcami decyzji na szczeblu lokalnym.

Liczba pracowników Wydziału ds. Kościoła Powiatowej Rady Narodowej zależała, podobnie jak w przypadku Wydziału ds. Kościoła Wojewódzkiej Rady Narodowej, od stopnia religijności mieszkańców administrowanych terenów, przy czym za podstawowe kryterium przyjęto liczbę parafii w powiecie. W powiatach liczących do 10 parafii sekretarz do spraw Kościoła całością spraw zajmował się sam, przy 11-20 miał prawo do pomocnika biurowego. W powiatach liczących ponad 20 parafii kompetencje dzielono między sekretarza do spraw Kościoła (polityczne, kościelne, kadrowe, informacyjne), referenta (wyznaniowe, personalne, gospodarcze, wynagrodzenia) oraz pomocnika administracyjnego.

* * *

Po przyjęciu tzw. ustaw kościelnych sparaliżowane i ograniczone prawem Kościoły i związki wyznaniowe nie były już dla reżimu komunistycznego groźnym przeciwnikiem. Po likwidacji w 1956 r. Państwowego Urzędu ds. Wyznań (na Słowacji – Słowackiego Urzędu ds. Wyznań) jego kompetencje przeszły na Ministerstwo Szkolnictwa i Kultury (na Słowacji – Urząd Pełnomocnika ds. Szkolnictwa i Kultury). W tej oraz kolejnych zmianach organizacyjnych chodziło tylko o modyfikacje modelu kierowania Kościołami i związkami wyznaniowymi przez organ administracji państwowej. Wraz z zasadą ekonomicznego uzależnienia Kościołów i związków wyznaniowych od państwa model ten przetrwał w Czechosłowacji od wprowadzenia go na mocy tzw. ustaw kościelnych w 1949 r. aż do upadku reżimu komunistycznego czterdzieści lat później.